

AZ EMBER ÉS A SZABADSÁG MARX
FILOZÓFIAI ÉRTELMEZÉSÉBEN

A szabad idő problémája világosnak, egyszerűnek és ismerősnek tűnik, úgy, hogy problematikus voltára gyakran fel sem figyelünk; a személyes tapasztalatokon, hagyományokon és szokásokon alapuló egyéni, egészséges észjárású gondolkodás az időt „szabad” és „nem-szabad” (azaz munka) időre tagolja. A munkaidő ugyanis, függetlenül könnyű vagy nehéz voltától, időtartamától stb. olyan idő, melyben nem érezhetjük magunkat szabadnak, mert kötöttségben élünk, csak a munkán kívüli időnek van meg az a funkciója, hogy lehetővé tegye az embernek a saját teste és lelke feletti rendelkezést.

Az emberi időt ugyanígy osztják fel sokan a polgári teoretikusok közül is, ez tette szükségessé, hogy a „szabad” idő fogalmát mint a boldogság és a szabadság területét általános filozófiai álláspontból értékeljük, a szabadság filozófiai fogalmából kiindulva, melyet a marxizmus klaszszikusai alakítottak ki. A „szabad” idő problémakörének ilyen irányú megközelítését egyebek mellett az is indokolja, hogy szükség van a kifejtett elméleti koncepciók kritikai tanulmányozására, hogy elkerülhessük a szabadság fogalmának eltúlozását, köznapi túlméretezését.

A világ marxista értelmezése az emberre épül, mint egyetlen lényre, mely tudatos, szabad és sokoldalú öntevékenysége útján gyakorlatilag emberivé teszi a természetet, azt saját tudatos céljainak megfelelően formálva alakítja ki benne önmaga történelmi környezetét, ezzel egyidejűleg az emberben tárgyiasítja a természetet — természetivé válik, gazdagítja ismereteit és erősíti.¹ Eszerint a koncepció szerint az öntudat és a szabadság olyan emberi tulajdonságok, melyekben az ember és az állatok közötti különbség leginkább megnyilvánul. Mint tudatos és szabad lény, „... az ember magát az élettevékenységet, akarása és tudata tárgyává teszi. Tudatos élettevékenysége van. Ez nem olyan meghatározottság, amellyel közvetlenül egybefolyik. A tudatos élettevékenység különbözteti meg az embert közvetlenül az állati tevékenységtől...

Vagyis éppen csak ezért tudatos lény... Tevékenysége csak ezért szabad tevékenység...”²

Szabadságra tehát az emberi tevékenységben azért van szükség, mert a tudaton alapszik; jóllehet a tudat önmagában nem jelent szabadságot, a szabadság létrejöttének elengedhetetlen feltétele. A világot ugyanis az ember mint tudatos lény megjelenése előtt, kizárólag az objektív körülmények által meghatározott vak természeti szükségyszerűség uralta. Ez a vak szükségyszerűség az ember tudatos tevékenysége és az emberi tudat által válik tudatossá, a tudatot viszont, éppúgy, mint magát az embert, e tevékenység hozza létre.

A tudatról és a szabadságról Marx értelmezésében tehát csak abban az esetben beszélhetünk, ha elfogadjuk mind a tudat, mind a szabadság, mind pedig a történelem antropológiai jellegét, illetve emberi eredetét.⁴ Tekintettel arra, hogy az ember Marx meghatározásában társadalmi lény,⁵ a tudat is, a szabadság is és a történelem is társadalmi termék, azaz kizárólag emberi közösségben jöhet létre.

Az emberek, kiváltképp a tőkés társadalomban élők, tényleges társadalmi életének elemzése során Marx arra a megállapításra jutott, hogy

— először: nem létezik a társadalom minden tagja számára azonos „szabadság általában”, „tisztá szabadság”, vagy „általános szabadság”, hanem csak mint a meghatározott rendszerek és korok embere gazdasági, társadalmi és politikai életének reális formái és tényleges viszonyai,

— másodszor: az emberi társadalom és az egyedi emberek eddigi reális társadalmi-történelmi fejlődési folyamata hazug és nem-szabad közösséget hozott létre, „közösség-szurrogátumot”, melyben munkamegosztás uralkodik, az osztályérdekek, valamint az egyén és a közösség érdekei ütköznek össze, ezért elképzelhetetlen a minden individuumra kiterjedő személyes szabadság, a teljes szabadság pedig lehetetlen bárki számára is, és

— harmadszor: szilárdan a forradalmi gyakorlatra támaszkodva, Marx megállapította, hogy a társadalom fejlődésével szélesedett a szabadság is — nemcsak az uralkodó osztály, hanem a társadalom minden tagjának szabadsága —, a társadalmi-történelmi fejlődés pedig eljutott arra a szintre, amikor létrejöhet a valóban szabad emberi közösség, és csak itt valósulhat meg a személyiség egyéni szabadsága.⁶

A szabadság Engels szerint „nem a természeti törvényektől való képzelt függetlenségben áll”, nem a „tudatlanságon alapuló bizonytalanság, amely sok különböző és egymásnak ellentmondó döntési lehetőség között látszólag önkényesen választ, éppen ezzel bizonyítva nem-szabad voltát”; a szabadság „a természeti törvények felismerésében és az ezáltal megadott lehetőségben áll, hogy a természeti törvényeket tervszerűen meghatározott célok szolgálatába állítsuk.” ... „Ezért az akarat szabadsága nem jelent egyebet, mint azt a képességet, hogy hozzáértéssel dönthetünk.” ... „Ez éppen úgy vonatkozik a külső természet törvényeire, mint azokra a törvényekre is, amelyek magának az embernek

testi és szellemi létét szabályozzák” — folytatja Engels. „A szabadság tehát a természeti szükségszerűségek megismerésén alapuló uralom magunk és a külső természet felett” — vonja le a következtetést.⁷

Mivel az ember emberré válása pillanatától kezdve társadalmi lény, hogy az emberi tevékenységnek és az emberi tudatnak kezdettől fogva társadalmi jellege van, ugyanígy társadalmi jellege van az emberi szabadságnak is; alapjában véve társadalmi termék. Az emberek mindig társadalmi tevékenység útján szerezték meg a szabadságot, tehát az egyén szabadságáról csak úgy beszélhetünk, ha tekintetbe vesszük az adott emberi közösség társadalmi szabadságának formáit és fejlettségi fokát. Engels a következőkben határozza meg az ember társadalmi szabadságának alapvető téziseit: „A társadalmilag hatékony erők ugyanúgy hatnak, mint a természeti erők: vakon, erőszakosan, rombolóan, ameddig nem ismerjük őket és nem számolunk velük. . . . De mihelyt megértettük természetüket, a társult termelők kezében démoni uralkodókból kezes szolgákká változtathatók.”⁸

Mivel függőségben áll mindazokkal a reális tényezőkkel, melyek keretében minden emberi tevékenység folyik, az emberi szabadságot is szükségszerűen befolyásolja azoknak az embereknek a helyzete, körülményei és állapota, akik ezt a tevékenységet végzik, így megállapítható, hogy a tényleges, konkrét szabadságot úgy kell értelmezni, mint az embernek a szükségletei és minden tulajdonsága megvalósítására és kifejezésére irányuló törekvései reális lehetőségét.

Marx érdeme, hogy az utópista szocialistákkal ellentétben, elsőként mutatott rá és hangsúlyozta az objektív tényezők szerepét az emberi társadalom történelmi fejlődésében. „Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerők meghatározott fejlődési fokának felelnek meg.”⁹ — írja A politikai gazdaságtan kritikája Előszavában. A gondolatot a Bërmunka és a tőkében folytatja: „A társadalmi viszonyok, melyek között az egyének termelnek, a társadalmi termelőviszonyok tehát változnak, megváltoznak az anyagi termelőeszközök a termelőerők változásával, fejlődésével. A termelőviszonyok a maguk összességében alkotják azt, amit társadalmi viszonyoknak, társadalomnak neveznek, és pedig a fejlődés meghatározott történelmi fokán álló társadalomnak, sajátos megkülönböztető jelleggel.”¹⁰

Az eddigi történelmi fejlődés és az emberi fejlődés megértésének kulcsa abban a tényben van, hogy „Az emberek nem szabadon rendelkeznek termelőerőkkel — egész történelmük alapjával — mert minden termelőerő szerzett erő, előző tevékenység terméke. . . . Azzal az egyszerű ténnyel, hogy minden későbbi nemzedék az előbbi nemzedék által szerzett termelőerőket talál, amelyek neki új termelés nyersanyagául szolgálnak, összefüggés jön létre az emberiség történelmében, létrejön az emberiség története, amely annál inkább az emberiség története, minél inkább gyarapodtak az emberek termelő erői és ennek következtében

társadalmi viszonyaik.”¹¹ Ebben az értelemben tehát minden kor az emberi szabadság bizonyos határainak felel meg, tehát a termelőerők folyamatos fejlődése következtében a valós, reális szabadság az általános fejlődési tendenciák normája.

Nem vitatva el azt az óriási fejlődést, melyet a burzsoázia valósított meg az új, kapitalista társadalom építése során, melyben az ember gazdasági, politikai-jogi és kulturális szabadsága óriási módon megnövekedett, a modern világ, éppígy a kapitalizmus története is számtalan tévnyel tanúsítja, hogy a tőkés szabadság lényegében a tulajdonosok uralkodó osztályának és az uralkodó kapitalista nemzeteknek a szabadsága. Alapvető igazság tehát, hogy az osztályharc által szétforgácsolt osztálytársadalmakban egyesek szabadsága szükségszerűen mások szabadságának elvesztésével jár együtt; a szabadság fogalma magában foglalja annak feltételezését is, hogy létezik „nem-szabadság” — a szabadság hiánya is.

A kommunizmus elméletének kidolgozása során, A német ideológiájában, Marx bizonyítékokkal támasztja alá azt a tételt, miszerint a magántulajdonra és a munkamegosztásra épülő társadalmi közösség csak látszólagos emberi közösség, melyben elképzelhetetlen a tényleges emberi szabadság. Az olyan közösségben, amelyben a munkamegosztás az uralkodó, amelyben osztály-, valamint egyéni és közösségi érdekek ütköznek össze, a rendszer természetéből kifolyólag elképzelhetetlen a minden egyénre kiterjedő személyes szabadság, a teljes szabadság pedig lehetetlen bárki számára. „Napjainkban úgy látszik, hogy mindenki a maga ellentétét hordozza méhében. Látjuk, hogy a gépi berendezés, melynek megadatott az a csodatevő erő, hogy rövidebbé és termékenyebbé tegye az emberi munkát, éhezeti és agyondolgoztatja azt. A gazdaság új forrásai valami furcsa, végzetes varázslat folytán a nélkülözés forrásaivá válnak. Mintha a technika győzelmeit a jellem elvesztése árán vásárolnák meg. Úgy látszik, hogy amilyen mértékben az emberiség úrrá lesz a természet felett, olyan mértékben válik az ember más embereknek vagy saját aljasságának rabjává. Úgy látszik, még a tudomány tiszta fénye is csak a tudatlanság sötét hátterén ragyoghat. Mintha minden tárlálmányunk, minden haladásunk arra vezetne, hogy anyagi erőket szellemi élettel ruháznak fel, az emberi életet pedig anyagi erővé tompítják. Ez az antagonizmus egyfelől a modern ipar és tudomány, másfelől a modern nyomorúság és bomlás között, ez az antagonizmus korunk termelőerői és társadalmi viszonyai között kézzel fogható, parancsoló és vitathatatlan tény. Egyes pártok síránkozhatnak ezen; mások, úgy lehet, szeretnének megszabadulni a modern technikától, hogy megszabaduljanak a modern konfliktusoktól. Vagy azt képzelhetik, hogy ilyen jelentős előrehaladás az iparban kiegészítésül ugyanilyen jelentős visszafejlődést követel a politikában. Ami bennünket illet, mi nem ismerjük félre annak a fortélyos szellemnek az alakját, amely állandóan megnyilvánul mind ezekben az ellentmondásokban. Mint tudjuk, hogy a társadalom új erőinek

jó működéséhez csak az szükséges, hogy új emberek legyenek úrrá rajtuk — és ezek az emberek a munkások.”¹²

Következésképpen tartva magát forradalmi kommunizmusához, Marx az igazi emberi szabadság megvalósítását a kommunista társadalomban, az olyan tevékenységben látja, mellyel az emberek legyőzik a társadalmi erőket, mellyel fölérnek kerekednek. Ez a tevékenység nem az egyedi ember tevékenysége, mint ahogy nem lehet szó az individuumból szabadságról sem, a társadalommal szemben vagy attól függetlenül. Az egyedüli tevékenység, mely a munkamegosztás, a magántulajdon, a társadalmi osztályok és az állam megszüntetésére képes, a proletariátus társadalmi erejének tevékenysége, az egyetlen maradéktalanul forradalmi osztályé, melynek célja minden társadalmi osztály megszüntetése.

Fordította Szöllösy Vágó László

Jegyzetek

- ¹ „A szocialista ember számára az egész úgynevezett világtörténelem nem más, mint az embernek az emberi munka által való létrehozása, mint a természetnek az ember számára való létrejövése... Amennyiben az ember és a természet lényegszerűsége, amennyiben az ember az ember számára mint az ember létezése gyakorlativá, érzékvé, szemlélhetővé lett, az egy idegen lényeket, a természet és az ember feletti lényeket illető kérdés... gyakorlatilag lehetetlenné vált.” Marx: Gazdasági filozófiai kéziratok, Kossuth, Budapest, 1962. 77. oldal
- ² Marx: Gazdasági filozófiai kéziratok, Kossuth, Budapest, 1962. 50. oldal
- ³ „Marx számára a természeti történelem minden esetben szükségszerű történelem is, mert a történések és jelenségek belső sajátosságából következnek.” A fordítás alapja: B. Šešić: Nužnost i sloboda, Kultura, Belgrád, 1963. 116. oldal
- ⁴ „... a történelem semmit sem tesz, nincs hatalmas gazdasága, nem vív csatákat! Ellenkezőleg: az ember, az élő, valóságos ember az, aki mindent teszi, akinek mindez megvan, aki harcol. Nem történelem használja fel az embert eszközül önmaga céljai megvalósítására — mintha valami különlegesen válogató személy volna — mert a történelem semmi más, mint a céljai felé haladó ember tevékenysége.” Marx; Engels: Sveta porodica, Kultura, Belgrád, 1959. 139. oldal (A tanulmány szerbhorvát nyelvű eredetijéből fordítva)
- ⁵ „Az egyén maga a társadalmi lény. Életnyilvánítása — ha nem jelenik is meg egy közösségi, másokkal együttesen végbevitt életnyilvánítás közvetlen formájában — azért maga a társadalmi élet nyilvánítása és igazolása.” Marx: Gazdasági filozófiai kéziratok, Kossuth, Budapest, 1962. 70—71. oldal
- ⁶ Vesd össze: Marx—Engels: A német ideológia
- ⁷ Engels: Anti-Dühring, Testvériség-Egység, Újvidék, 1952. 119. oldal

- ⁸ Engels: A szocializmus fejlődés az utópiától a tudományig, Kossuth, Budapest, 1975. 103. oldal
- ⁹ Marx: Előszó A politikai gazdaságtan bírálatahoz, Marx és Engels válogatott művei, Kossuth, Budapest, 1977. II. kötet, 6. oldal
- ¹⁰ Marx: Bémunka és a tőke, Bratsztvo-Jedinsztvo, Noviszád, 1949. 35. oldal
- ¹¹ Marx: Levél Anyenkovhoz, Marx és Engels válogatott művei, III. kötet, 676. oldal
- ¹² Marx: Beszéd a „People's Paper” évfordulóján, Marx és Engels válogatott művei, Kossuth, Budapest, 1977. I. kötet, 501—502. oldal

Rezime

Čovek i sloboda u Marksovom filozofskom tumačenju

Pojmovnoj razradi teme autor prilazi iz jednog sasvim konkretnog, čak praktičnog aspekta — iz aspekta slobodnog vremena. Osvrt na individualno, zdravorazumsko razmišljanje, bazirano na ličnim iskustvima, i letimičan prikaz tretmana slobodnog vremena u tezama nekih građanskih teoretičara, predstavlja u studiji prilazni put marksističkom shvatanju čoveka, kao jedinog bića, koje u svojoj svesnoj, svetsranoj i slobodnoj samodelatnosti očovečuje prirodu, posebno naglašavajući svest i slobodu, kao osobine najkarakterističnije čoveku, po kojima se on razlikuje od svih drugih živih bića.

Svest i sloboda su u logičnoj žiži studije, bogato ilustrovane citatima iz dela klasika marksizma, odnosno uputima na neka od tih dela. Na ovaj način — pored pojmovne razrade odnosa čoveka i slobode — stiču se i neka osnovna saznanja o filogenezi tog odnosa, budući da izlaganje ne toliko hronološki, već pre svega logički prikazuje pojmovnu evoluciju shvatanja slobode.

Prikazom antagonizma između proizvodnih snaga i društvenih odnosa, karakterističnog za kapitalističko društvo, koji bi — da se izlaganje završi na ovom mestu — moglo sugerirati bezizlaznost iz protivrečnosti, studija se zaključuje projekiranjem Marksovih viđenja mogućnosti ostvarenja istinske ljudske slobode u komunističkom društvu, kao i društvene snage koja je jedino u stanju da ukine podelu društva na klase — delatnosti društvene snage proletarijata.

Kurzfassung

Der Mensch und die Freiheit laut der philosophischen Erklärung von Marx

Der begrifflichen Bearbeitung seines Titels, tritt der Verfasser von konkretem — sogar praktischem Gesichtspunkt bei, vom Gesichtspunkt der freien Zeit. Der Verweis auf individuelle eigenverständliche Gedankengänge in eigenen Erfahrungen gegründet, sowie, ein flüchtiger Hinweis auf die Behandlung der Freizeit in den Thesen einiger bürgerlichen Theoretiker, ist eigentlich in dieser

Studie der Zugangsweg zur marxistischen Auffassung des Menschen, als einzigem Wesen der durch seine allgemeine und freie Selbsttätigkeit die Natur vermenschlicht; insbesondere das Bewusstsein und die Freiheit unterstreichend, als die Eigenschaften, die den Menschen am besten charakterisieren, und durch die er sich von anderem Lebewesen unterscheidet.

Das Bewusstsein und die Freiheit sind im Mittelpunkt dieser Studie, die reich illustriert mit Zitaten aus den Werken der Klassiker des Marxismus, und hinweisen auf einige dieser Werke, ausgefüllt ist. Aus dieser Weise erhält man, neben der begrifflichen Bearbeitung des Verhältnisses Mensch: Freiheit, auch einige grundlegende Erkenntnisse über die Phylognese dieses Verhältnisses, da diese Auslegungen nicht chronologisch, sondern vor allem logisch die begriffliche Evolution des Freiheitsbegriffes vorlegten.

Den Antagonismus zwischen den Produktionskräften und der Produktionsverhältnisse schildernd, der eigentlich für den Kapitalismus charakteristisch ist, und der — um die Ausführungen damit zu beenden — könnte diese Schilderung die Aussichtslosigkeit des Ausganges aus diesem Antagonismus beweisen. Die Ausführungen werden mit dem Hinweis auf die marxistische Projektion der Verwirklichung der echten menschlichen Freiheit, im Kommunismus, sowie auf die Gesellschaftskräfte, die allein die Klassenteilung der Gesellschaft beenden können, auf die Gesellschaftskräfte des Proletariats — zu Ende geführt.